

آزمون بسندگی زکات و خمس

در تأمین حداقل معیشت خانوارهای نیازمند در اقتصاد ایران طی سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۷^۱

محمد مهدی عسکری* / عبدالمحمد کاشیان**

چکیده

بر اساس تصریح آیات قرآن کریم و روایات ائمه اطهار^{علیهم‌السلام} زکات و خمس به طور عمده برای رفع فقر و تأمین حداقل‌های معیشتی خانوارهای نیازمند وضع شده‌اند. بنابر روایات، زکات تعیین شده برای رفع فقر کفایت می‌کند و اگر چنین نبود، خداوند بر مقدار آن می‌افزود. با توجه به شبهه‌های موجود در زمینه اندک بودن میزان زکات بالقوه و عدم کفایت آن برای رفع فقر، این سؤال مطرح می‌شود که آیا فتوای فقهای شیعه مبنی بر انحصار زکات در موارد نه‌گانه، با فلسفه اصلی وضع زکات یعنی رفع فقر سازگار است؟ در این تحقیق به منظور بررسی فرضیه «کفایت زکات با فرض انحصار آن در موارد نه‌گانه»، با استفاده از روش تحلیل آماری، به محاسبه ظرفیت بالقوه زکات، زکات فطره، و خمس در اقتصاد ایران می‌پردازیم و پس از تبیین حداقل معیشت از نظر اسلام، منابع لازم را برای رفع فقر در جامعه ایران برآورد می‌کنیم. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که در سال‌های اخیر، درآمدهای خمس و زکات آن قدر زیاد بوده که برای رفع فقر در جامعه کفایت می‌کرده است. این تحقیق به طور ضمنی نشان می‌دهد که فتوای فقهای شیعه مبنی بر انحصار زکات در موارد نه‌گانه، از نظر تجربی، منافاتی با فلسفه اصلی وضع زکات ندارد.

کلید واژه‌ها: زکات، خمس، رفع فقر، اقتصاد ایران، حداقل معیشت.

طبقه‌بندی JEL: H۲۷.

m.askari@isu.ac.ir

* دانشیار دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق^{علیه‌السلام}

kashian@isu.ac.ir

** دانشجوی دکتری رشته علوم اقتصادی (گرایش اقتصاد اسلامی)، دانشگاه امام صادق^{علیه‌السلام}

دریافت: ۸۹/۸/۵ - پذیرش: ۸۹/۱۲/۱۰.

مقدمه

تصریح آیات قرآن کریم درباره چگونگی مصرف زکات و خمس، و روایات زیادی که از ائمه اطهار^{علیهم السلام} در باب فلسفه وضع زکات بیان گردیده است، دلالت بر آن دارند که هدف خداوند متعال از وضع زکات، حل مسأله فقر و تأمین حداقل معیشت خانوارهای نیازمند بوده است.^۱ ضمن آن که روایات دیگری هم وجود دارد که این ادعا را استحکام می‌بخشد و آن روایاتی است که دلالت بر آن دارند که اگر مقدار زکات تعیین شده از جانب خداوند برای این منظور کفایت نمی‌کرد، آن‌گاه خداوند متعال بر مقدار زکات می‌افزود.^۲ در مجموع به نظر می‌رسد که فلسفه وضع زکات و خمس حل مسأله فقر، و تأمین حداقل‌های معیشتی خانوارهای نیازمند است. این قضیه کلی، در مورد اقتصاد ایران نیز صادق است؛ می‌توان ادعا کرد که پرداخت خمس و زکات توسط مردم و مصرف بهینه آن توسط مسئولان، فقر را در جامعه ریشه‌کن کرده و حداقل معیشت خانواده‌های نیازمند را تأمین خواهد کرد.

با در نظر گرفتن چنین هدفی برای زکات، این پرسش مطرح می‌شود که: با توجه به فتوای مشهور فقهای شیعه در انحصار زکات به غلات اربعه، انعام ثلاثه، و نقدین، آیا درآمد حاصل از خمس و زکات برای رسیدن به این هدف کفایت می‌کند یا خیر؟ سه مسأله دیگر وجود دارد که این پرسش را جلی‌تر می‌سازد:

۱. طبق نظر مشهور فقهای شیعه، زکات زمانی بر نقدین تعلق می‌گیرد که آن‌ها اولاً مسکوک، و ثانیاً پول رایج باشد. البته، غالب طلا و نقره‌ای که امروز در بازار جریان دارد، زینتی است و آن سکه‌هایی که به صورت مسکوک می‌باشد، ماهیت کالایی به خود گرفته و با پول متفاوت است. بنابراین، درآمد زکات حاصل از نقدین بر اساس این فتوا منتفی خواهد بود.
۲. روایات دلالت بر آن دارند که زمانی می‌توان بر انعام ثلاثه زکات وضع کرد که این حیوانات از منابع طبیعی تغذیه کرده باشند. پس، اگر دامداران خودشان علوفه حیواناتشان را تهیه کرده باشند، بر حیوانات آنان زکاتی وضع نخواهد شد. نوع دامداری‌های امروزی و حرکت به سمت صنعتی شدن، این مسأله را به دنبال دارد که تغذیه این حیوانات باید توسط صاحبان آنها تهیه شود؛ لذا بر این حیوانات زکاتی تعلق نمی‌گیرد. در مجموع، می‌توان گفت که درآمد حاصل از این موارد نیز اندک خواهد بود.
۳. بنابر روایات، اگر غلات اربعه به صورت دیمی کشت شوند، زکات آنها عشر (ده درصد)، و اگر آبی باشند، نصف‌العشر (پنج درصد) خواهد بود. نوع کاشت محصولات امروزی که غالباً آبی است، باعث خواهد شد که زکات تعلق گرفته به آنها پنج درصد باشد.

از این رو، عدّه‌ای از محققان می‌پرسند که: با این درآمد اندک که علت آن انحصار زکات در موارد نه‌گانه است، آیا خمس و زکاتی که خداوند برای حلّ مسأله فقر وضع نموده، پاسخگوی نیازهای جامعه است یا خیر؟ این مسأله، در سال‌های اخیر، پیوسته مورد بحث و تبادل نظر فقها و سایر محققان بوده و عدّه‌ای را بر آن داشته است که انحصار زکات در موارد نه‌گانه را مورد تردید قرار دهند.

با توجه به کلیاتی که بیان شد، در این تحقیق به دنبال آن هستیم که با محاسبه حجم بالقوه زکات و خمس در اقتصاد ایران، بسندگی آن را در تأمین حداقل معیشت خانوارها و حلّ مسأله فقر بیازماییم. به همین منظور، این تحقیق در سه مرحله انجام می‌گیرد:

۱. در مرحله اول، پس از بررسی نظری بسندگی زکات و خمس در تأمین حداقل معیشت خانوارها، به محاسبه حجم بالقوه خمس و زکات در اقتصاد ایران می‌پردازیم. علت اینکه به محاسبه زکات و خمس به صورت بالقوه می‌پردازیم این است که در ایران، بنا به دلایل متعددی، حجم پرداختی خمس و زکات بسیار کمتر از آن مقداری است که باید پرداخت شود؛ از این رو، استفاده از آمارهای فعلی مربوط به پرداخت خمس و زکات غیرمنطقی به نظر می‌رسد. لذا نخست درآمد بالقوه حاصل از زکات و خمس را محاسبه، و سپس در مورد بسندگی آن برای اهداف یاد شده اظهار نظر می‌کنیم.

۲. در مرحله دوم، با تبیین چگونگی نگاه اسلام به برطرف کردن مسأله فقر و تأمین حداقل معیشت لازم برای خانواده‌های نیازمند، منابع لازم را برای رسیدن به این هدف برآورد می‌نماییم.

۳. در مرحله سوم، با مقایسه درآمدهای بالقوه حاصل از پرداخت خمس و زکات با منابع لازم برای رفع مسأله فقر، امکان رفع فقر و تأمین حداقل معیشت را مورد بررسی و آزمون قرار می‌دهیم.

در این تحقیق، پیش فرض ما آن است که زکات و خمس در اختیار امام مسلمین است و لذا اگر امام معصوم طلب کند، باید تمامی کسانی که خمس و زکات پرداخت می‌کنند، آن را در اختیار امام معصوم یا رهبر جامعه اسلامی قرار دهند.

این تحقیق یک نتیجه ضمنی به همراه دارد و آن این است که انحصار منابع زکات در موارد نه‌گانه، با هدف اصلی وضع زکات که همان رفع فقر است، منافاتی ندارد.

تحقیق حاضر یک دوره هشت ساله را در اقتصاد ایران از سال ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۷ مورد بررسی قرار می‌دهد.

مروری بر ادبیات

۱ مطالعات داخلی

ثامنی کیوانی (۱۳۷۸) به بررسی میزان درآمدهای بالقوه حاصل از پرداخت زکات پرداخته است. هدفی که او در تحقیق خود دنبال کرده، این مسئله است که: زکات تا چه حد، در اداره امور حکومتی، به دولت کمک می‌کند. وی به محاسبه درآمدهای بالقوه حاصل از زکات (با فرض انحصار در موارد نه‌گانه) پرداخته، و به این نتیجه رسیده است که زکات تنها ۱.۶ درصد از مخارج دولت را تأمین می‌کند و لذا نمی‌تواند منبع مناسبی برای درآمدهای دولت باشد.^۴ از ویژگی‌های مهم تحقیق وی، روشی است که در محاسبه ظرفیت بالقوه زکات به کار گرفته است.

کیا الحسینی (۱۳۸۰)، پس از بررسی فقهی و نظری خمس در اسلام، به محاسبه و برآورد خمس حاصل از ارباب مکاسب پرداخته است. او در تحقیق خود، از دو روش خرد و کلان استفاده کرده و نشان داده است که روش‌های خرد و کلان نتایج مشابهی داشته‌اند. این تحقیق برای یک دوره ۱۰ ساله (از سال ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵) انجام شده است.^۵

عسکری (۱۳۸۴)، به مقایسه تحلیلی آثار اقتصادی زکات و مالیه تورمی پرداخته است. او همچنین به بررسی انحصار زکات در موارد نه‌گانه پرداخته، و به این نتیجه رسیده که منابع زکات محدود به موارد نه‌گانه نیست و همه اموال را شامل می‌شود، مگر آنکه دلیل خاصی برای تخصیص داشته باشیم؛ نظیر محصولات فاسدشدنی. اما حاکم حق می‌تواند در زمان‌های مختلف، گروهی از اموال را مورد عفو قرار دهد؛ چراکه زکات از آن اوست.^۶ ویژگی مهم تحقیق او، این است که مسأله زکات را به طور مبسوط و مستدل از نگاه فقه‌های شیعه و سنی مورد بحث و بررسی قرار داده، و در هر قسمت، نتیجه‌گیری کرده است.

زمانی‌فر (۱۳۸۲) به بررسی توانایی زکات بالقوه در رفع فقر استان‌های تهران، سمنان، اصفهان، مرکزی، چهارمحال و بختیاری، بوشهر، و ایلام پرداخته و به این نتیجه رسیده است که مقایسه درآمدهای حاصل از زکات بالقوه دلالت بر آن دارد که این درآمد به تنهایی برای رفع فقر استان‌های مورد نظر کفایت نمی‌کند. از این‌رو، استفاده از درآمدهای دیگری از جمله مالیات ضروری است.^۷

کیا الحسینی (۱۳۸۷) می‌کوشد تا ضمن طرح بحث‌های فقهی مربوط به زکات فطره و با توجه به اطلاعات موجود، مبلغ ریالی آن در سطح خانوارهای شهری و روستایی در هر

دهک درآمدی (هزینه‌ای) و همچنین در سطح ملی را برای دوره زمانی ۸۵-۱۳۷۰ برآورد کند.^۸ نتیجه تحقیق او، این است که زکات فطره به تنهایی برای رفع فقر کفایت نمی‌کند و لازم است که برای رفع فقر از منابع دیگری استفاده شود.^۹ رسیدن به چنین نتیجه‌ای بسیار طبیعی است؛ چراکه در احادیث اهل بیت علیهم‌السلام، آنچه برای رفع فقر کفایت می‌کند، زکات است. و زکات فطره یکی از اقسام زکات است و لذا شامل خمس و زکات موارد نه‌گانه نیز می‌شود. *کیاالحسینی* روش مناسبی در پیش می‌گیرد، که البته با پیچیدگی‌هایی همراه است. سعی ما بر این بوده است که مقاله خود از روشی ساده‌تر استفاده نماییم.

گیلک حکیم‌آبادی (۱۳۸۵) با به مطالعه موردی استان گلستان، به بررسی تأثیر زکات (گندم و جو) در کاهش فقر پرداخته است.^{۱۰} نتیجه تحقیق او نشان می‌دهد: اگر زکات با درایت و مدیریت گردآوری و هزینه شود، قادر به تأمین مالی گروه بزرگی از فقیران است. ویژگی عمده این تحقیق در طرح مباحث اساسی فقهی اقتصادی زکات، به ویژه در برآورد صحیح، و همچنین مصارف آن است^{۱۱}

۲. مطالعات خارجی

فیض محمد (۱۹۹۱) به تعریف زکات و موارد آن می‌پردازد و می‌گوید که زکات در هر کالایی متفاوت است و خداوند آن را برای کمک به فقیران مسلمان وضع کرده است. به اعتقاد او، زکات یکی از عبادت‌های مهم پنج‌گانه است؛ ولی در کنار آن، هدف مهمی را نیز دنبال می‌کند و آن ریشه‌کن کردن فقر و از بین بردن نابرابری‌هاست. او در ادامه به بررسی سیستم زکات در پاکستان می‌پردازد.

کبیر حسن و جوانید مسرور خان (۲۰۰۷) به بررسی آثار زکات در برنامه توسعه بنگلادش پرداخته‌اند. به اعتقاد ایشان، اگرچه دولت بنگلادش تلاش زیادی برای کاهش فقر می‌کند؛ اما هنوز به زکات به عنوان برنامه‌ای در الگوی توسعه این کشور که بتواند در کاهش فقر نقش داشته باشد، توجه نکرده است. ایشان در ادامه به بررسی درآمدهای حاصل از زکات می‌پردازند و نشان می‌دهند که اگر دولت به مسأله زکات توجه نماید، در این صورت، مقدار قابل توجهی از مخارج لازم برای کاهش فقر را تأمین می‌کند؛ بنابراین، پولی را که برای تأمین مالی منابع لازم برای رفع فقر استفاده می‌کرده است، در جهت سرمایه‌گذاری و ایجاد توسعه اقتصادی خرج می‌نماید.

فلسفه وضع زکات از منظر آیات و روایات

۱. آیات

خداوند متعال در قرآن می‌فرماید: «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» (توبه: ۶۰).

طبق این آیه، خداوند سمت و سوی خاصی به مصرف زکات داده و آن را برای این امور و افراد وضع کرده است: فقرا، مساکین، دست‌اندرکاران امر زکات، کسانی که به واسطه دریافت زکات بیشتری به اسلام پیدا می‌کنند، آزاد کردن برده، بدهکاران، در راه خدا، و در راه ماندگان.^{۱۲}

«فقرا» اولین گروهی هستند که خداوند متعال برای آنها از زکات سهمی قرار داده است. این واژه، جمع کلمه «فقیر» است که به شخص نیازمند اطلاق می‌شود. از این جهت به شخص نیازمند «فقیر» اطلاق می‌شود که گویا ستون فقرات او به خاطر تحمل مشقت‌ها و سختی‌های زندگی در حال خرد شدن است.^{۱۳} از آنجا که فقرا توانایی رفع احتیاجات روز مره خویش را ندارند، خداوند برای آنها از زکات سهمی قرار داده تا به واسطه آن، حداقل‌های معیشتی این گروه تأمین گردد.

«مساکین» گروه دومی هستند که خداوند برای تأمین حداقل‌های معیشتی آنها، از زکات سهمی قرار داده است. این گروه نیز مانند فقرا کسانی هستند که از تأمین نیازهای معیشتی خود در مانده‌اند؛ ولی بین این دو دسته، تفاوت وجود دارد:

در لسان روایات، فقیر کسی است که با وجود بی‌چیزی، از دیگران طلب نمی‌کند؛ اما مسکین از دیگران طلب می‌کند، ضمن آنکه به لحاظ معیشتی وضع بسیار بدتری نسبت به فقیر دارد. «وَعَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَبِيبٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ حَبِيبٍ عَنِ الْعَلَاءِ بْنِ رَزِينٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَحَدِهِمَا عليه السلام أَنَّهُ سَأَلَهُ عَنِ الْفَقِيرِ وَالْمَسْكِينِ، فَقَالَ: الْفَقِيرُ الَّذِي يَسْأَلُ وَالْمَسْكِينُ الَّذِي هُوَ أَجْهَدُ مِنْهُ الَّذِي يَسْأَلُ».^{۱۴} در لغت‌نامه‌ها نیز چنین تفاوت معنایی برای فقیر و مسکین قائل شده‌اند. از این سکیت نقل شده است که شخص فقیر چیزی برای زندگی کردن دارد، اما فرد مسکین هیچ چیز در اختیار ندارد.^{۱۵}

در مورد خمس هم خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِن كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَ مَا

أَنْزَلْنَا عَلَى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّمَيِّزِ الْجَمْعَانِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (انفال: ۴۱). طبق این آیه، خداوند متعال بخشی از درآمدهای خمس را برای مساکین و نیازمندان قرار داده است.

۲. روایات

روایت اول

«وَرَوَى مُبَارَكُ الْعَقْرَقُونِيُّ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ رض قَالَ إِنَّمَا وُضِعَتِ الزَّكَاةُ قُوتاً لِلْفُقَرَاءِ وَتَوْفِيراً لِأَمْوَالِهِمْ»؛

مبارک عقرقونی از امام ابوالحسن موسی بن جعفر رض روایت کرده است که فرمود: همانا که زکات به عنوان روزی فقرا و افزایش اموال اغنیاء برقرار شده است.^{۱۶}

روایت دوم

«وَكَتَبَ الرَّضَا عَلَى بْنِ مُوسَى ع إِلَى مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانَ فِيمَا كَتَبَ إِلَيْهِ مِنْ جَوَابِ مَسْأَلِهِ أَنَّ عِلَّةَ الزَّكَاةِ مِنْ أَجْلِ قُوتِ الْفُقَرَاءِ وَتَخْصِيصِ أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ كَلَّفَ أَهْلَ الصَّحَّةِ الْقِيَامَ بِشَأْنِ أَهْلِ الزَّمَانَةِ»^{۱۷}

امام رضا رض به محمدبن سنان، در جواب‌های مسائل او، نوشت: علت تشریح زکات تأمین قوت فقرا، و حفظ و صیانت اموال اغنیاست؛ زیرا خدای عزوجل تندرستان را به رسیدگی به حال دردمندان و مبتلایان مکلف ساخته است.^{۱۸}

اما روایات دیگری دلالت بر آن دارند که اولاً زکات برای رفع مسأله فقر وضع شده است؛ ثانیاً زکات می‌تواند فقر را از بین ببرد. در برخی از روایات آمده است که اگر زکات برای رفع مسئله فقر کفایت نمی‌کرد، آن‌گاه خدا بر مقدار آن می‌افزود. به عبارتی، از این روایات، این‌طور استنباط می‌شود که اگر همه افراد در جامعه به پرداخت زکات مبادرت ورزند، در این صورت، منابع درآمدی حاصل از زکات برای رفع فقر کفایت خواهد کرد. یکی از این روایات به شرح زیر است:

روایت سوم

«قَالَ [الشَّيْخُ السَّعِيدُ الْفَقِيه] أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُوسَى بْنِ بَابُوئِيهِ الْقُمِّيُّ - [مُصَنَّفُ هَذَا الْكِتَابِ] رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَ أَسْكَنَهُ جَنَّتَهُ رَوَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سِنَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ رض قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فَرَضَ الزَّكَاةَ كَمَا فَرَضَ الصَّلَاةَ فَلَوْ أَنَّ رَجُلًا حَمَلَ الزَّكَاةَ فَأَعْطَاهَا عِلَاتِيَّةً لَمْ يَكُنْ عَلَيْهِ فِي ذَلِكَ عَيْبٌ وَ ذَلِكَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فَرَضَ لِلْفُقَرَاءِ فِي أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ مَا يَكْتَفُونَ بِهِ وَ لَوْ عَلِمَ أَنَّ الَّذِي فَرَضَ لَهُمْ لَا يَكْفِيهِمْ لَزَادَهُمْ وَ إِنَّمَا يُسَوِّتِي الْفُقَرَاءَ فِيمَا أُوتُوا مِنْ مَنَعٍ مَنْ مَنَعَهُمْ حَقُّوهُمْ لَا مِنَ الْفَرِيضَةِ»^{۱۹}

عبدالله بن سنان از امام صادق علیه السلام روایت کرده است که فرمود: خداوند عز و جل زکات را به مانند نماز فرض و مقرر فرموده است، و از این رو، اگر کسی زکات را حمل کند و آشکارا و برملا عطا نماید، باکی بر او نیست، و این بدان جهت است که خدای عز و جل مقدار تأمین نیازمندی‌های فقرا را در اموال اغنیا مقدر و مقرر نموده است. و اگر می‌دانست که آن مقدار مفروض و معین ایشان را کفایت نمی‌کند، هرآینه آن را برای ایشان می‌افزود، و هرگونه تنگدستی و صعوبت معیشتی که متوجه فقرا شود، از جهت خودداری اغنیا از پرداخت حقوق ایشان است، نه از جهت مقدار زکات و نارسایی آن.^{۲۰}

بررسی دیدگاه فقها درباره موارد تعلق زکات

مشهور فقیهان امامی، بلکه اکثریت آنان معتقدند که وجوب زکات در نه چیز است: گندم، جو، خرما، کشمش، شتر، گاو، گوسفند، طلا و نقره و سکوک. بزرگانی مانند شیخ صدوق، شیخ مفید، سیدمرتضی، شیخ طوسی، محقق حلی، شهیدین، و بیشتر فقهای متأخر و معاصر، این قول را اختیار، و برخی بر آن، ادعای اجماع کرده‌اند.^{۲۱}

در میان فقیهان امامی، شمار اندکی قول مشهور را نپذیرفته و به وجوب زکات در مواردی به جز اشیای نه‌گانه قائل شده و یا بنا بر احتیاط، ترک آن را در این اشیا جایز ندانسته‌اند. از این اقوال می‌توان به اختصاص موارد نه‌گانه به صدر اسلام (قول یونس بن عبدالرحمن)، وجوب زکات در مال التجاره (قول شیخ صدوق و پدرش، آیت‌الله سیستانی)، زکات از محصول زمین‌های عشری از تمام چیزهایی که با قفیز پیمانه شود (قول ابن جنید اسکافی)، وجوب زکات در پول‌های رایج (در آیت‌الله منتظری) و توسعه وجوب زکات بنا بر صلاح دید حاکم اسلامی (در نظر شهید صدر) اشاره کرد.^{۲۲}

اگرچه دیدگاه فقهای اهل سنت در خصوص موارد وجوب زکات، یکسان نیست؛ اما اکثر آنان زکات را در بیشتر اشیای نه‌گانه واجب دانسته‌اند. در عین حال، گفته شده است که عدّه‌ای مانند حسن بصری، ابن سیرین، حسن بن صالح بن حی، ابن ابی لیلی، و احمد بن حنبل (در یکی از دو روایتش)، زکات را منحصر در اشیای نه‌گانه دانسته‌اند.^{۲۳} برخی از علمای معاصر اهل سنت نیز تلاش کرده‌اند تا متعلقات زکات را با نیازها و مقتضیات زمان انطباق دهند؛ از این رو، تعیین موارد وجوب آن را از اختیارات حاکم اسلامی شمرده بسیاری از منابع ثروت امروزی از قبیل املاک و مستغلات، وسایل نقلیه، حقوق کارگران و کارمندان، درآمد شغل‌های مختلف و... را مشمول پرداخت زکات دانسته‌اند. در خصوص

اسکناس و سکه‌های رایج نیز جمهور فقها (فقهای حنفی، مالکی و شافعی) زکات را واجب شمرده؛ ولی پیروان مذهب حنبلی آن را واجب ندانسته‌اند، مگر آنکه عملاً به طلا و نقره تبدیل شود.^{۲۴}

تشکیک در کارامدی زکات با فرض انحصار در موارد نه گانه

با توجه به آنچه تا کنون گفته شد، می‌توان ادعا کرد که درآمد حاصل از زکات موارد نه‌گانه بسیار ناچیز است و جوابگوی رفع فقر نیست.^{۲۵} سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که: آیا کافی نبودن درآمد حاصل از زکات موارد نه‌گانه، با آنچه در روایات آمده است (مبنی بر بسندگی زکات در رفع فقر)، منافات ندارد؟ برای پاسخ دادن به این سؤال، ممکن است فرضیه‌های مختلفی بیان شود:

فرضیه اول

زکات در موارد نه‌گانه برای رفع فقر کفایت نمی‌کند؛ از این رو، باید به سراغ نظریه‌های غیرمشهور فقهای شیعه رفت و دایره موارد متعلق زکات را گسترش داد و بعد، بسندگی آنها را برای رفع فقر آزمود.

پاسخ به فرضیه اول

هرچند ممکن است رجوع به نظریات غیرمشهور در فقه شیعه ما را در بسندگی زکات برای رفع فقر مجاب نماید، اما نکته‌ای که باید بدان توجه کرد این است که به آسانی نمی‌توان از کنار فتوای مشهور فقهای شیعه مبنی بر انحصار زکات در موارد نه‌گانه عبور کرد؛ چراکه این فتوا بر اساس احادیث و اصول بسیار محکمی به دست آمده، و بسیاری از بزرگان شیعه که قبلاً نامشان بیان شده است، بر آن توافق کرده‌اند. لذا اولاً فتوای فقهای شیعه در انحصار زکات در موارد نه‌گانه بسیار محکم است و خیلی از بزرگان شیعه بر آن اتفاق کرده‌اند؛ ثانیاً معلوم نیست که رجوع به هرکدام از نظریات غیرمشهور ما را در بسندگی زکات برای رفع فقر مجاب کند؛ ثالثاً کسانی از فقهای شیعه که استدلال بر تعمیم کرده‌اند، از روش‌های فقهی پیروی نموده‌اند، نه از روش‌های آماری.

البته، نکته‌ای که باید به آن اشاره شود این است که ما اگر سؤال تحقیق را برای نظریه مشهور فقهای شیعه پاسخ دهیم، برای نظریه‌های غیرمشهور نیز به طریق اولی به نتیجه

خواهیم رسید. از آنجا که ما به دنبال اثبات انحصار یا عدم انحصار نیستیم، فرض را بر فتوای مشهور قرار داده و نتیجه را به طریق اولی به فتوای غیرمشهور تعمیم می‌دهیم.

فرضیه دوم

آنچه در اسلام برای رفع فقر وضع شده، از این قرار است: خمس، زکات موارد نه‌گانه، زکات فطره، و صدقات مستحبی. به عبارتی، زکات یک معنای عام دارد و یک معنای خاص. زکات به معنای خاص در موارد نه‌گانه انحصار دارد و به معنای عام برای رفع فقر که همان هدف اصلی وضع زکات است، کفایت می‌کند.^{۲۶} آنچه در این تحقیق به دنبال آن هستیم، آزمون بسندگی زکات موارد نه‌گانه، خمس، و زکات فطره در رفع فقر جامعه ایران است.

همان‌گونه که برخی از پژوهشگران اسلامی گفته‌اند، «زکات» دو معنا دارد: یکی معنای خاص که در عرف اسلامی به آن زکات گفته می‌شود و پرداخت آن در نه چیز یا بیشتر، با نصاب مشخص، فرض و لازم است؛ دیگر معنای عام که شامل همه پرداخت‌های واجب مالی مانند صدقه، خمس و... را شامل می‌شود. دلیل این سخن، نامه پیامبر ﷺ به پادشاهان حیره است که فرمود: پردازید زکات را از غنیمت‌ها، خمس خدا و رسول، و آنچه خداوند از صدقه بر مؤمنان واجب گردانیده است.^{۲۷} این روایت خمس را نوعی زکات می‌داند.

محاسبه ظرفیت بالقوه خمس در اقتصاد ایران طی سال‌های ۸۰ تا ۸۷

خمس که از اصلی‌ترین منابع درآمدی دولت برای رفع فقر محسوب می‌شود، در اسلام و از نگاه شیعه، یکی از واجبات مالی است. قرآن، روایات، و اجماع فقها بر وجوب خمس دلالت دارد. در این بخش، برآنیم تا ظرفیت بالقوه خمس در اقتصاد ایران را طی سال‌های ۸۰ تا ۸۷ مورد محاسبه قرار دهیم.

خمس و موارد تعلق آن

فقهای شیعه با توجه به معنای لغوی «غنیمت» در آیه شریفه خمس، و به استناد روایات و اجماع، موارد تعلق خمس را تا هفت^{۲۸} مورد شمرده‌اند:

۱. غنایم جنگی؛ ۲. معدن؛ ۳. گنج؛ ۴. غوص؛ ۵. درآمد کسب؛ ۶. زمینی که ذمی از مسلمان بخرد؛ ۷. مال حلال مخلوط به حرام.

در شرایط فعلی وقوع جنگ‌هایی مانند صدر اسلام دور از انتظار است؛ ضمن آنکه طی سال‌های ۸۰ تا ۸۷، اساساً جنگی در کشور نداشته‌ایم. از این رو، محاسبه درآمدهای ناشی از خمس غنایم جنگی را رها می‌کنیم و به بررسی موارد دیگر شمول زکات می‌پردازیم.

خداوند متعال درباره خمس معدن دستور داده است که: یک پنجم از درآمدهای حاصل از استخراج معدن در راه تأمین نیازهای فقرا به کار گرفته شود. اما مقدار خمس موارد سوم، چهارم، و هفتم (یعنی: گنج، غوص، و مال حلال مخلوط به حرام) بسیار اندک است که البته آماری دقیق یا حتی تقریبی در این باره وجود ندارد. مورد ششم نیز در حال حاضر موضوعیت ندارد، چراکه دارای پشتوانه‌های قانونی و اجرایی مناسبی نیست. بنابراین، به علت ناچیز بودن مقدار خمس در بعضی از موارد هفت‌گانه یاد شده و نیز دسترسی نداشتن به اطلاعات آماری در بعضی دیگر، فقط موارد پنجم (خمس درآمد کسب‌شده یا ارباح مکاسب) و دوم (خمس معادن) را برای بحث تجربی در جایگاه مطالعه قرار می‌دهیم. اکنون این فرض ضمنی را مطرح می‌کنیم که: بر معادنی که دولت استخراج می‌کند نیز زکات وضع می‌شود.^{۲۹} هرچند به لحاظ درآمدی بین خمس معدن و استخراج آن به عنوان انفال تفاوتی وجود ندارد، به لحاظ مصرفی، خمس یا انفال بودن آن قطعاً با تفاوت‌هایی همراه است.

خمس ارباح کسب (درآمد) و برآورد آن برای سال‌های مورد مطالعه^{۳۰}

در خمس ارباح مکاسب، هر شخص بعد از آنکه مخارج سالانه خود را انجام دهد باید یک‌پنجم از مازاد درآمد خود را به عنوان خمس پرداخت نماید. برای محاسبه خمس ارباح مکاسب، سه راه عمده وجود دارد که معمولاً از آنها برای برآورد درآمدهای مالیاتی استفاده می‌شود:

۱. مدل‌های کلان اقتصادی؛

۲. مدل‌های سری زمانی؛

۳. مدل‌های شبیه‌سازی خرد.

در اینجا، فقط به محاسبه خمس ارباح مکاسب از طریق روش‌های کلان اقتصادی می‌پردازیم.

پایه و مقدار خمس ارباح مکاسب در اقتصاد ایران

با در اختیار داشتن و محاسبه متغیرهای عمده، یعنی تولید ناخالص ملی، استهلاک سرمایه ثابت بخش خصوصی، درآمدهای دولت، و هزینه مصرفی بخش خصوصی، می‌توان پایه خمس را برای هر سال محاسبه کرد. با محاسبه پایه خمس و ضرب آن در نرخ نهایی

خمس (۰/۲)، مقدار خمس کشور در هر سال به دست می‌آید. نماد ریاضی روابط بالا به صورت زیر است:

$$Y_d = GNP - (IPK + IRE + GR) \quad (\text{رابطه ۱})$$

در رابطه بالا، به ترتیب، Y_d درآمد قابل تصرف بخش خصوصی (خانوارها)، GNP ^{۳۱} تولید ناخالص ملی به قیمت بازار، IPK ^{۳۲} سود احتسابی، IRE ^{۳۳} اجاره احتسابی، و GR ^{۳۴} مجموع درآمدهای دولت است.

برای به دست آوردن پایه خمس نیز از رابطه زیر استفاده می‌کنیم:

$$BK = Y_d - C \quad (\text{رابطه ۲})$$

در این رابطه BK ^{۳۵} پایه خمس، Y_d درآمد قابل تصرف بخش خصوصی، و C هزینه‌های معفو باب خمس بخش خصوصی است.

حال، برای محاسبه خمس، خواهیم داشت:

$$K = 0/2(BK) \quad (\text{رابطه ۳})$$

که K نشان‌دهنده خمس لازم‌الاداء در هر سال است. ارقام مربوط به روابط بالا، در جدول زیر آمده است. در ستون آخر این جدول، می‌توان درآمدهای بالقوه خمس را مشاهده کرد.

جدول ۱: حسابداری ملی مربوط به پایه خمس و بدهی خمس (به قیمت جاری) (ارقام به میلیارد ریال)								
سال	تولید ناخالص ملی	کسر می‌شود			درآمد قابل تصرف بخش خصوصی	کسر می‌شود		
		استهلاک سرمایه بخش خصوصی ^{۳۸}	هزینه مصرفی بخش خصوصی	پایه خمس		سود احتسابی ^{۳۷}	اجاره احتسابی ^{۳۳}	بدهی خمس
۱۳۸۰	۷۳۵۳۶۴	-	-	۹۷۲۷۱	۶۳۸۰۹۳	۴۵۴۳۹	۱۷۶۴۸۲	۳۵۲۹۶
۱۳۸۱	۹۵۱۳۸۵	-	-	۱۲۴۹۱۱	۸۲۶۴۷۴	۵۸۹۴۷	۲۵۵۰۴۱	۵۱۰۰۸
۱۳۸۲	۱۱۶۷۴۰۷	-	-	۱۵۲۵۵۲	۱۰۱۴۸۵۵	۶۷۹۰۳	۳۳۸۱۵۱	۶۷۶۳۰
۱۳۸۳	۱۵۲۹۴۷۶	-	-	۱۸۲۳۵۱	۱۳۴۷۱۲۵	۸۰۰۹۱	۴۷۷۸۷۲	۹۵۵۷۴
۱۳۸۴	۱۹۰۹۳۲۶	-	-	۲۵۰۵۷۱	۱۶۵۸۷۵۵	۸۹۶۳۹	۶۳۵۷۲۲	۱۲۷۱۴۴
۱۳۸۵	۲۳۴۸۱۶۵	-	-	۳۰۷۹۰۸	۲۰۴۰۲۵۷	۱۰۶۹۱۲	۷۹۸۳۴۵	۱۵۹۶۶۹
۱۳۸۶	۳۰۲۱۰۵۰	-	-	۳۴۶۹۱۰	۲۶۷۴۱۴۰	۱۲۹۹۹۰	۱۱۱۶۵۲۹	۲۳۳۳۰۵
۱۳۸۷								۲۳۴۴۷۰
عدم دسترسی به اطلاعات ^{۳۹}								
مأخذ: مرکز آمار ایران، سالنامه آماری کشور، سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۶								

برآورد خمس معادن

اگر کسی از معدن‌های طلا، نقره، سرب، مس، آهن، نفت، زغال سنگ، فیروزه، عقیق، زاج، نمک و غیره چیزی به دست آورد، در صورتی که به مقدار نصاب باشد، باید خمس آن را بدهد.^{۴۱} نصاب معدن بنا بر احتیاط ۱۰۵ مثقال معمولی نقره یا ۱۵ مثقال معمولی طلاست؛ یعنی اگر قیمت چیزی که از معدن بیرون آورده‌ایم، بعد از کم کردن مخارج، به ۱۰۵ مثقال نقره یا ۱۵ مثقال طلا برسد، بنا بر احتیاط واجب باید خمس آن را پردازیم.^{۴۱} اگر قیمت استفاده‌ای که از معدن برده‌ایم به ۱۰۵ مثقال نقره یا ۱۵ مثقال طلا نرسد، خمس آن در صورتی لازم است که به تنهایی یا با منفعت‌های دیگر کسب آن از مخارج سالش زیاد بیاید.^{۴۲}

از دیگر مسائلی که در خمس معدن باید به آن توجه کرد این است که اگر کسی از معدن چیزی به دست می‌آورد، باید خمس آن را بدهد؛ چه معدن روی زمین باشد یا زیر آن، در زمینی باشد که مالک دارد یا در جایی باشد که مالک ندارد.^{۴۳} اگر چند نفر چیزی از معدن بیرون آورند، در صورتی که سهم هر کدام پس از کسر مخارج به ۱۰۵ مثقال نقره یا ۱۵ مثقال طلا برسد، باید خمس آن را بدهند.^{۴۴}

نکته در خور توجه آن است که ارزش افزوده خمس باید به حد نصاب برسد؛ و پس از کسر مخارج، لازم است که خمس پرداخت شود. به عبارت دیگر، بیست درصد از ارزش افزوده معادن باید صرف خمس شود.

برای اقتصاد ایران، استخراج معادن معمولاً در حجم عظیم و با مقیاس بالا اتفاق می‌افتد؛ لذا می‌توان انتظار داشت که تمامی استخراجی که از معادن صورت می‌گیرد، مشمول خمس شود. اگر معادنی باشند که مشمول خمس نشوند، ارزش کل آنها به قدری پایین است که نیازی به تفکیک آنها از کل استخراج وجود ندارد. البته، فرض ضمنی آن است که استخراج معادن، چه به صورت دولتی و چه به صورت خصوصی، مشمول خمس می‌شود.

در جدول زیر (شماره ۲)، با وارد کردن میزان دریافتی، پرداختی و ارزش افزوده استخراج از معادن، خمس آنها را مورد محاسبه قرار داده‌ایم.

جدول شماره ۲: ارزش افزوده و ارزش پرداختی‌ها و دریافتی‌های معادن در حال بهره‌برداری (ارقام به میلیون ریال)				
سال	ارزش افزوده	پرداختی	دریافتی	خمس
۱۳۸۰	۶۱۸۰۵۰	۱۲۵۴۷۹۱	۵۸۷۲۸۴۱	۹۲۳۶۱۰
۱۳۸۱	۵۰۶۰۴۲۵	۱۶۲۷۱۳۲	۶۶۸۷۵۵۸	۱۰۱۲۰۸۵
۱۳۸۲	۵۷۷۲۰۵۱	۲۳۷۲۷۷۹	۸۱۴۴۸۳۰	۱۱۵۴۴۱۰
۱۳۸۳	۹۶۵۰۸۲۵	۲۹۹۴۲۹۳	۱۲۶۴۵۱۱۸	۱۹۳۰۱۶۵
۱۳۸۴	۱۳۵۰۲۶۰۲	۳۶۱۵۸۰۷	۱۷۱۴۵۴۰۷	۲۷۰۰۵۲۰
۱۳۸۵	۱۶۶۶۶۰۶۰	۶۳۴۵۰۳۵	۲۳۰۱۱۰۹۵	۳۳۳۳۲۱۲
۱۳۸۶	۲۲۲۱۰۲۲۹	۷۴۸۸۵۳۰	۲۹۶۹۸۷۵۹	۴۴۲۰۴۶
۱۳۸۷	۲۷۷۵۴۴۰۰	۸۶۳۲۰۲۵	۳۶۳۸۶۲۴	۵۵۵۰۸۸۰
مأخذ: مرکز آمار ایران، پرداختی‌ها، دریافتی‌ها و ارزش افزوده بخش معدن از سال ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۷				

آنچه در بالا مورد محاسبه قرار گرفت، شامل درآمدهای نفتی نمی‌شد. اگر نفت را هم جزء محصولات معدنی در نظر بگیریم، درآمدهای نفتی نیز مشمول خمس خواهد شد. البته چون در این باره قطعیت وجود ندارد، در اینجا صرفاً خمس حاصل از نفت را محاسبه می‌کنیم؛ ولی آن را در تحلیل‌های خویش وارد نمی‌کنیم.

جدول شماره ۳: محاسبه خمس درآمدهای نفتی طی سال‌های ۸۰ تا ۸۷ (ارقام به میلیارد ریال)		
سال	ارزش افزوده بخش نفت	خمس بخش نفت
۱۳۸۰	۱۰۰۳۹۱	۲۰۰۷۸
۱۳۸۱	۲۰۷۹۰۶	۴۱۵۸۱
۱۳۸۲	۲۵۴۰۵۹	۵۰۸۱۱
۱۳۸۳	۳۵۰۸۰۱	۷۰۱۶۰
۱۳۸۴	۵۲۲۱۱۹	۱۰۴۴۳۳
۱۳۸۵	۶۱۳۲۱۳	۱۲۲۶۴۲
۱۳۸۶	۸۰۵۹۸۶	۱۶۱۱۹۷
۱۳۸۷	عدم دسترسی به اطلاعات	عدم دسترسی به اطلاعات
مأخذ: بانک مرکزی ایران، حساب‌های ملی		

پس از محاسبه ظرفیت بالقوه خمس در اقتصاد ایران طی سال‌های ۸۰ تا ۸۷ درمی‌یابیم که از بین موارد هفت‌گانه تعلق خمس، تنها دو مورد آن یعنی خمس ارباح مکاسب و خمس معادن هستند که اولاً ارزش بالایی دارند و ثانیاً قابل محاسبه هستند. خمس موارد دیگر مانند خمس غواصی، گنج، و ... مبلغ ناچیزی می‌شود که گاه قابل محاسبه نیست. محاسباتی را که تاکنون انجام داده‌ایم، به صورت خلاصه در جدول زیر نشان می‌دهیم.

جدول شماره ۴: ظرفیت بالقوه خمس در اقتصاد ایران طی سال‌های ۸۰ تا ۸۷ (ارقام به میلیارد ریال)			
سال	خمس ارباب مکاسب	خمس معادن	جمع
۱۳۸۰	۳۵۲۹۶	۹۲۳	۳۶۲۱۹
۱۳۸۱	۵۱۰۰۸	۱۰۱۲	۵۲۰۲۰
۱۳۸۲	۶۷۶۳۰	۱۱۵۴	۶۸۷۸۴
۱۳۸۳	۹۵۵۷۴	۱۹۳۰	۹۷۵۰۴
۱۳۸۴	۱۲۷۱۴۴	۲۷۰۰	۱۲۹۸۴۴
۱۳۸۵	۱۵۹۶۶۹	۳۳۳۳	۱۶۳۰۰۲
۱۳۸۶	۲۲۳۳۰۵	۲۴۴۲	۲۲۷۷۴۷
۱۳۸۷	۲۳۴۴۷۰	۵۵۵۰	۲۴۰۰۲۰

مأخذ: خلاصه‌ای از محاسبات صورت گرفته

در اینجا می‌توان درآمدهای حاصل از خمس را با درآمدهای حاصل از مالیات مقایسه کرد و نشان داد که میزان ظرفیت بالقوه خمس در ایران چقدر است.

جدول شماره ۵: مقایسه درآمد حاصل از خمس و درآمد مالیاتی دولت برای سال‌های ۸۰ تا ۸۷ (ارقام به میلیارد ریال)								
سال	۱۳۸۰	۱۳۸۱	۱۳۸۲	۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷
درآمد حاصل از خمس	۳۶۲۱۹	۵۲۰۲۰	۶۸۷۸۴	۹۷۵۰۴	۱۲۹۸۴۴	۱۶۳۰۰۲	۲۲۷۷۴۷	۲۴۰۰۲۰
درآمد مالیاتی دولت	۴۱۷۸۶	۵۰۵۸۶	۶۵۰۹۹	۸۴۴۲۱	۱۳۴۵۷۴	۱۵۱۶۲۰	۱۹۱۸۱۵	۲۳۹۷۴۱

مأخذ: محاسبات صورت گرفته، آمارهای بانک مرکزی ایران

برآورد ظرفیت بالقوه زکات موارد نه‌گانه در اقتصاد ایران در سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۷
همان‌طور که پیشتر گفته شد، یکی از منابع درآمدی دولت اسلامی برای رفع فقر زکات موارد نه‌گانه است. در این بخش، به محاسبه درآمدهای بالقوه حاصل از زکات موارد نه‌گانه در اقتصاد ایران در سال ۱۳۸۲ می‌پردازیم. علت آنکه به آمار سال ۱۳۸۲ اکتفا می‌کنیم این است که آخرین سرشماری عمومی کشاورزی در این سال انجام شده است. البته بعد از محاسبه زکات بالقوه سال ۱۳۸۲، با استفاده از ارزش افزوده بخش‌های مختلف اقتصادی، به محاسبه زکات در سال‌های دیگر نیز خواهیم پرداخت.

محاسبه ظرفیت بالقوه زکات موارد نه‌گانه

به اعتقاد تک‌تک فقها، زکات موارد نه‌گانه - یعنی گاو، گوسفند، شتر، گندم، جو، کشمش، خرما، طلا و نقره - جزء واجبات اولیه در پرداخت زکات محسوب می‌شود. از این‌رو، اینک به محاسبه ظرفیت بالقوه زکات موارد نه‌گانه می‌پردازیم.^{۴۵} از آنجا که بررسی ظرفیت بالقوه زکات موارد نه‌گانه نیاز به محاسبات فراوانی دارد، به محاسبه ظرفیت بالقوه زکات گندم آبی بسنده می‌کنیم و نتایج کلی را در جدول پایانی می‌آوریم.

زکات گندم آبی

برای تعلق زکات گندم آبی دو شرط وجود دارد:

۱. مالکیت؛

۲. نصاب

برای سادگی بیشتر در کار تعیین تابع زکات این محصول، فروض زیر را در نظر می‌گیریم:

i = محصول مورد نظر

CGP_i = تولید ناخالص محصول i ام

CNP_i = تولید خالص محصول i ام (محصول مشمول مالیات)

Z_{ri} = مقدار زکات محصول دیمی i ام

Z_{wi} = مقدار زکات محصول آبی i ام

حال، با استناد به متون فقهی، می‌توان توابع مقدار زکات و نیز میزان زکات را در هر یک

از محصولات دیمی و آبی مورد محاسبه قرار داد:

$$Z_{ri} = \begin{cases} 0 & \text{اگر } CGP_i < 847/207Kg \\ \frac{1}{10} CNP_i & \text{اگر } CGP_i \geq 847/207Kg \end{cases}$$

$$Z_{wi} = \begin{cases} 0 & \text{اگر } CGP_i < 847/207Kg \\ \frac{1}{20} CNP_i & \text{اگر } CGP_i \geq 847/207Kg \end{cases}$$

از طرفی، می‌دانیم که زکات باید بعد از پرداخت هزینه‌ها محاسبه شود. از این‌رو، مقدار

زکاتی را که شخص باید پرداخت شود را از معادله زیر استخراج می‌کنیم. به منظور ارائه

مدلی مناسب برای تخمین ظرفیت بالقوه زکات، فرض می‌کنیم که:

A: متوسط فروش یک کیلو از محصولات کشاورزی

L: تولید کل محصول

E: مقدار تولید ناخالص غیرمشمول (فاقد شرط حدنصاب)

M: متوسط هزینه متغیر هر هکتار (واحد سطح)

e: وسعت کل اراضی کشور (در آن محصول)

h: وسعت اراضی غیرمشمول زکات (وسعت زمین‌هایی که مقدار تولیداتشان از حد

نصاب کمتر است)

Z_{wi} : مقدار زکات محصول آبی i ^{۶۱}

Z_{ri} : مقدار زکات محصول دیمی i

طبیعی است که اگر مقدار تولید ناخالص غیرمشمول (E) را از تولید کل محصول (L) کم کنیم، محصول مشمول پرداخت زکات به دست می‌آید. حال، با فراهم شدن مواد اولیه، می‌توانیم مدلی بر مبنای فقه شیعه دست یابیم که میزان زکات را نشان دهد.

$$\begin{cases} Z_{wi} = 0/05[A(L - E) - M(e - h)] \\ Z_{ri} = 0/10[A(L - E) - M(e - h)] \end{cases}$$

جدول شماره ۶: مقدار بهره‌برداری، سطح کاشت و تولید گندم آبی در ایران در سال ۱۳۸۲ ^{۶۲}				
شرح	تعداد بهره‌برداری	سطح کاشت (هکتار)	تولید (تن)	متوسط تولید هر بهره‌برداری ^{۶۳} کیلوگرم
جمع طبقات	۹۵۷۵۸۶	۲۴۲۷۹۲۰	۷۵۱۱۹۸۴	۷۸۴۴۰۷۱
جمع کم‌تر از ۱ هکتار	۱۲۲۱۴۹	۳۰۲۰۹	۱۰۰۱۲۰	۸۱۹۰۶۵۴۷
کم‌تر از ۱/۱۰ هکتار	۵۹۷۶	۶۷۲	۲۱۸۵	۳۶۵۰۶۲۹۲
۱ تا ۰/۱ هکتار	۱۱۹۲۳	۱۰۳۷	۳۷۳۶	۳۱۳۰۳۴۴
۰/۲ تا ۰/۵ هکتار	۴۱۷۳۳	۷۵۳۵	۲۵۶۶۶	۶۱۵۰۰۴۹
۰/۵ تا ۱ هکتار	۶۲۵۱۷	۲۰۹۶۵	۶۸۵۳۳	۱۰۹۶۰۲۳
۱ تا ۲ هکتار	۱۲۴۷۲۹	۷۸۰۸۸	۲۴۶۷۴۰	۱۹۷۸۰۲۰۹
۲ تا ۳ هکتار	۱۱۴۰۸۵	۱۱۵۵۰۴	۳۵۶۲۲۰	۳۱۲۲۰۴۰۹
۳ تا ۴ هکتار	۹۵۳۱۲	۱۲۵۵۴۴	۳۹۳۸۶۸	۴۱۳۲۰۴۰۷
۴ تا ۵ هکتار	۷۶۷۳۷	۱۲۵۱۵۰	۳۸۹۳۳۲	۵۰۷۳۰۵۸۹
۵ تا ۵/۷ هکتار	۱۵۳۳۲۱	۳۴۸۶۵۴	۱۰۶۸۴۰۶	۶۹۶۸۰۴۲۶
۷/۵ تا ۱۰ هکتار	۶۷۱۵۶	۱۸۳۵۸۴	۵۷۷۲۹۱	۸۵۹۶۰۲۶۸
۱۰ تا ۱۵ هکتار	۹۰۷۴۷	۳۲۳۴۶۷	۹۹۷۴۰۳	۱۰۹۹۱۰۰۳
۱۵ تا ۲۰ هکتار	۳۸۴۱۹	۱۷۶۱۵۱	۵۲۹۱۰۱	۱۳۷۷۱۸۶
۲۰ تا ۲۵ هکتار	۲۵۱۰۹	۱۵۴۶۲۵	۴۶۱۴۱۵	۱۸۳۷۶۰۴۸
۲۵ تا ۳۵ هکتار	۲۱۳۵۳	۱۶۵۹۱۴	۴۸۹۱۰۹	۲۲۹۰۵۸۷
۳۵ تا ۵۰ هکتار	۱۲۰۷۲	۱۲۶۵۳۹	۳۷۸۷۱۴	۳۱۳۷۱۰۲۷
۵۰ تا ۱۰۰ هکتار	۱۱۶۵۲	۲۰۴۴۷۷	۶۱۷۲۰۸	۵۲۹۷۰۰۱۳
۱۰۰ تا ۲۰۰ هکتار	۳۳۴۳	۱۱۲۷۴۸	۳۵۳۰۷۰	۱۰۵۶۱۴۰۷
۲۰۰ تا ۵۰۰ هکتار	۱۱۲۶	۸۴۷۴۲	۲۷۲۵۳۱	۲۴۲۹۲۲۰۷
۵۰۰ تا ۱۰۰۰ هکتار	۱۹۴	۲۹۳۸۰	۱۰۳۷۰۹	۵۳۴۵۸۲۰۵
۱۰۰۰ تا ۲۰۰۰ هکتار	۵۳	۱۴۴۰۹	۵۱۷۲۷	۹۷۵۹۸۱۰۱
۲۰۰۰ هکتار و بیشتر	۲۹	۲۸۷۳۵	۱۲۵۰۲۰	۴۳۱۱۰۳۴

مأخذ: مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی کشاورزی، سال ۱۳۸۲

این جدول بیانگر آن است که زمین‌های بیش از نیم‌هکتار، مشمول زکات می‌شوند، چراکه فقط مقدار تولید این گونه زمین‌ها از مرز ۸۴۷ کیلوگرم می‌گذرد.

با استفاده از آمار در دسترس، اطلاعات اولیه مورد نیاز را فراهم می‌آوریم: در معادلات این بخش، مقدار L یا حجم تولید 7511984 تن بوده است. مقدار A یا قیمت گندم در این سال 150 تومان بوده است.^{۴۹} بدیهی است که قیمت هر تن گندم ۱۵۰ هزار تومان می‌باشد. از طرفی، مقدار E یا تولید ناخالص غیرمشمول (فاقد شرط حدنصاب) برابر با ۱۳۱۷۰۷ تن بوده است. مقدار M یا متوسط هزینه متغیر هر هکتار (واحد سطح) ۳۰۳۵۱۳ تومان بوده است.^{۵۰} مقدار e یا وسعت کل اراضی کشور (در آن محصول) 2427920 هکتار، و مقدار h یا وسعت اراضی غیرمشمول زکات (وسعت زمین‌هایی که مقدار تولیداتشان از حدنصاب کمتر است) ۳۹۴۵۳ هکتار بوده است.

با داشتن این اطلاعات، می‌توان آنها را این‌گونه به فرمول درآورد:

$$Z_{\text{گندم}} = 0/05[A(L - E) - M(e - h)]$$

$$Z_{\text{گندم}} = 0/05[150000(7511984 - 131707) - 303513(2427920 - 39453)]$$

$$Z_{\text{گندم}} = 19105538271$$

بدین ترتیب، باید گفت که در سال ۱۳۸۲، میزان زکات بالقوه گندم آبی کشور در حدود بیست میلیارد تومان بوده است. در ضمن باید دانست که برای سایر محصولات نیز می‌توان چنین محاسباتی را انجام داد.^{۵۱} از آن جا که مقاله گنجایش بیان تمامی محاسبات ظرفیت بالقوه زکات برای تک تک محصولات را ندارد، فقط نتایج کلی را در جدول شماره ۷ آورده‌ایم. آنچه سرانجام به دست می‌آید، ظرفیت بالقوه زکات نه‌گانه در سال ۱۳۸۲ است. برای آنکه این ظرفیت را درباره سال‌های غیر از ۱۳۸۲ هم به دست آوریم، از ارزش افزوده بخش‌های زراعت و دامداری استفاده کرده‌ایم.

جدول شماره ۷: ظرفیت بالقوه زکات در اقتصاد ایران طی سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۷ ارقام به میلیارد ریال					
سال	ارزش افزوده بخش زراعت	ارزش افزوده بخش دامداری	زکات بالقوه غلات اربعه	زکات بالقوه انعام ثلاثه	کل زکات بالقوه برآورد شده
۱۳۸۰	۵۶۵۰۵	۲۲۳۶۵	۲۲۹۶۹۰۳	۲۵۱۳۹۳۵	۴۸۱
۱۳۸۱	۷۴۵۲۱	۲۷۳۰۵	۳۰۲۹۲۴۵	۳۰۶۹۲۱۵	۶۰۹
۱۳۸۲	۹۰۰۷۰	۳۳۷۳۵	۳۶۶۱۳۰۵	۳۷۹۱۹۷۸	۷۴۵
۱۳۸۳	۱۰۲۰۸۲	۳۹۸۰۰	۴۱۴۹۵۸۸	۴۴۷۳۷۱۳	۸۶۲
۱۳۸۴	۱۱۹۹۸۸	۴۶۰۵۹	۴۸۷۷۴۵۸	۵۱۷۷۲۵۵	۱۰۰۵
۱۳۸۵	۱۵۳۲۰۱	۵۳۹۰۷	۶۲۲۷۵۵۲	۶۰۵۹۴۰۹	۱۲۲۸
۱۳۸۶	۱۸۹۶۹۶	۶۶۷۴۸	۷۷۱۱۰۵۷	۷۵۰۲۸	۱۵۲۱
۱۳۸۷	۲۲۹۵۳۲	۸۰۷۶۵	۹۳۳۰۳۷۳	۹۰۷۸۳۷۸	۱۱۸۴

مأخذ: مرکز آمار ایران، سالنامه آماری کشور، به علاوه محاسبات صورت گرفته با توجه به توضیحات مندرج در جدول

محاسبه ظرفیت بالقوه زکات فطره:

زکات فطره، به میزان یک صاع از قوت غالب مردم، در پایان ماه مبارک رمضان بر هر فرد واجب می‌شود. از آنجا که قوت غالب مردم نان است زکات فطره معمولاً برحسب گندم پرداخت می‌شود. ما نیز در تحلیل‌های خود، گندم را معیار زکات فطره قرار می‌دهیم. برای محاسبات، به اطلاعاتی نیاز داریم که آنها را در جدول زیر می‌آوریم. در جدول ۸، آخرین ستون، مقدار زکات فطره بالقوه در ایران را نشان می‌دهد:

جدول شماره ۸: محاسبه زکات فطره برای اقتصاد ایران طی سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۷

سال	جمعیت کل	درصد افراد در حده فقر مطلق ^{۱۲}	جمعیت مشمول پرداخت زکات ^{۱۳}	متوسط قیمت ۳ کیلو گندم (تومان) ^{۱۴}	مقدار زکات فطره بالقوه (تومان)
۱۳۸۰	۶۵۳۰۱۰۰۰	۱۵ درصد	۵۵۵۰۵۸۵۰	۳۱۵	۱۷۴۸۴۳۴۲۷۵۰
۱۳۸۱	۶۶۳۰۰۰۰۰	۱۵ درصد	۵۶۳۵۵۰۰۰	۳۹۰	۲۱۹۷۸۴۵۰۰۰۰
۱۳۸۲	۶۷۳۱۵۰۰۰	۱۵ درصد	۵۷۲۱۷۷۵۰	۴۵۰	۲۵۷۴۷۹۸۷۵۰۰
۱۳۸۳	۶۸۳۴۵۰۰۰	۱۵ درصد	۵۸۰۹۳۲۵۰	۵۱۰	۲۹۶۲۷۵۵۷۵۰۰
۱۳۸۴	۶۹۳۹۰۰۰۰	۱۵ درصد	۵۸۹۸۱۵۰۰	۵۵۸	۳۲۹۱۱۶۷۷۰۰۰
۱۳۸۵	۷۰۴۹۶۰۰۰	۱۵ درصد	۵۹۹۲۱۶۰۰	۷۵۰	۴۴۹۴۱۲۰۰۰۰۰
۱۳۸۶	۷۱۵۳۲۰۰۰	۱۵ درصد	۶۰۸۰۲۲۰۰	۹۰۰	۵۴۷۲۱۹۸۰۰۰۰۰
۱۳۸۷	۷۲۵۸۴۰۰۰	۱۵ درصد	۶۱۶۹۶۴۰۰	۱۲۰۰	۷۴۰۳۵۶۸۰۰۰۰۰

مأخذ: محاسبات صورت گرفته

مجموع درآمدهای حاصل از زکات در سال‌های ۸۰ تا ۸۷

پیش از این ظرفیت بالقوه زکات موارد نه‌گانه و زکات فطره را در اقتصاد ایران مورد محاسبه قرار دادیم. و به این منظور، تمامی تولیداتی را که به حد نصاب رسیده بودند

برآورد کردیم و میزان زکات را از سودی که آن تولیدات برای تولیدکنندگانشان به همراه داشتند، محاسبه نمودیم. نتایج محاسبات زکات و نیز محاسبات خمس را می‌توان در جدول زیر مشاهده کرد.

جدول شماره ۹: برآورد درآمدهای دولت اسلامی در جهت تأمین حداقل معیشت خانوارهای ایرانی برای سال‌های ۸۰ تا ۸۷							
ارقام به میلیارد ریال (بدون در نظر گرفتن اعشار)							
سال	زکات غلات اربعه	زکات انعام ثلاثه	زکات نقدین	زکات فطره	خمس ارباح مکاسب	خمس معادن	جمع
۱۳۸۰	۲۲۹	۲۵۱	۰	۱۷۴	۳۵۲۹۶	۹۲۳	۳۶۸۷۳
۱۳۸۱	۳۰۲	۳۰۶	۰	۲۱۹	۵۱۰۰۸	۱۰۱۲	۵۲۸۴۷
۱۳۸۲	۳۶۶	۳۷۹	۰	۲۵۷	۶۷۶۳۰	۱۱۵۴	۶۹۷۸۶
۱۳۸۳	۴۱۴	۴۴۷	۰	۲۹۶	۹۵۵۷۴	۱۹۳۰	۹۸۶۶۱
۱۳۸۴	۴۸۷	۵۱۷	۰	۳۲۹	۱۲۷۱۴۴	۲۷۰۰	۱۳۱۱۷۷
۱۳۸۵	۶۲۲	۶۰۵	۰	۴۴۹	۱۵۹۶۶۹	۳۳۳۳	۱۶۴۶۷۸
۱۳۸۶	۷۷۱	۷۵۰	۰	۵۴۷	۲۲۳۳۰۵	۴۴۴۲	۲۲۹۸۱۵
۱۳۸۷	۹۳۳	۹۰۷	۰	۷۴۰	۲۳۴۴۷۰	۵۵۵۰	۲۴۲۶۰۰

مأخذ: محاسبات صورت گرفته

حداقل‌های معیشتی از نظر اسلام

یکی از اصول مهمی که در اسلام به شدت بر آن تأکید شده، تأمین حداقل‌های معیشتی خانوارها است. حکومت اسلامی از یک سو وظیفه دارد که فضای جامعه را به گونه‌ای آماده سازد که افراد بتوانند با ورود به فضای کسب و کار سالم، نیازهای معیشتی خود را تأمین کنند و از سوی دیگر وظیفه دارد کسانی را که از تأمین حداقل‌های معیشتی خود درمانده‌اند، یاری نماید. بنابراین، ابتدا دولت فضا را برای کسب و کار آماده می‌سازد تا افراد بتوانند نیازهای خود را با کار کردن تأمین نمایند؛ در مرحله بعدی، اگر افراد نتوانستند کار کنند یا اینکه درآمدهایشان برای تأمین نیازهایشان کفایت نکرد، دولت برای آنها سهمی قرار می‌دهد تا بتوانند نیازهایشان را تأمین کنند. به همین دلیل، در مرحله اول، لازم است که یک سطح مشخص و استانداردی از زندگی وجود داشته باشد که حکومت اسلامی بتواند تشخیص دهد که کدام یک از خانوارها در سطحی پایین‌تر از سطح استاندارد زندگی می‌کنند و از این رو، نیاز به کمک دارند و کدام یک از خانوارها در سطحی بالاتر از سطح استاندارد زندگی می‌کنند و از این رو، نیاز به کمک ندارند. در مرحله بعد، لازم است که سازوکار اسلام برای رسیدن به این اهداف مورد بررسی قرار گیرد.

برآورد منابع لازم برای تأمین حداقل‌های معیشتی نظر اسلام

آنچه گذشت، بحثی صرفاً نظری در مورد تأکید اسلام بر تأمین حداقل‌های معیشتی خانوارها بود. اینک، بر اساس آمارهای موجود، منابع لازم را به منظور تأمین آن حداقل‌ها برای سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۷ بررسی می‌نماییم.

اما پیش از آن، باید گفت: اسلام به دنبال آن است که افراد فقیر بتوانند خود را به طبقه متوسط جامعه برسانند. این امر را می‌توان از برخی از روایات استنباط کرد.

جدول شماره ۱۰: متوسط هزینه سالانه برآوردی هر دهک درآمدی در سطح کشور طی سال‌های ۸۰ تا ۸۷ (ارقام به میلیارد ریال)

سال دهک	۱۳۸۰	۱۳۸۱	۱۳۸۲	۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷
اول	۱۰۳۴۰۰۹	۱۱۸۲۸۶۶	۱۴۲۱۰۷۸	۱۹۳۸۴۳۴	۲۲۶۰۹۰۳	۲۷۶۹۴۶۴	۳۴۱۱۱۶۸	۳۸۵۹۷۵۹
دوم	۱۸۹۷۲۲۱	۲۲۱۱۴۴۶	۲۶۴۵۹۱۳	۳۵۶۳۹۳۷	۴۱۵۳۵۱۴	۵۰۶۷۰۰۱	۶۲۹۲۷۴۸	۶۹۵۰۸۳۷
سوم	۲۴۵۱۱۵۴	۲۸۹۷۱۶۵	۳۴۵۷۹۵۷	۴۶۰۷۰۴۱	۵۳۹۱۳۸۴	۶۵۶۹۷۱۴	۸۱۶۱۸۸۲	۸۹۲۹۷۸۱
چهارم	۲۹۰۳۵۳۳	۳۴۵۷۱۰۷	۴۱۲۱۱۲۷	۵۴۵۰۲۱۶	۶۳۸۳۷۲۶	۷۷۸۶۷۸۸	۹۶۸۸۳۰۴	۱۰۵۳۲۵۶
پنجم	۳۲۹۱۲۸۶	۳۹۳۷۱۷۳	۴۶۸۹۵۵۹	۶۱۸۹۰۸۱	۷۲۵۳۳۰۴	۸۸۱۷۵۷۵	۱۰۹۹۶۷۳	۱۱۸۹۰۰۲
ششم	۳۶۶۰۵۷۵	۴۴۰۵۷۴۸	۵۲۴۴۴۵۶	۶۸۸۴۴۸۴	۸۰۷۱۷۰۳	۹۸۳۵۹۴۳	۱۲۲۵۸۴	۱۳۱۸۲۰۶
هفتم	۴۱۵۴۴۹۹	۵۰۲۸۶۰۱	۵۹۷۵۲۹۶	۷۸۱۴۵۸۴	۹۱۷۶۶۰۶	۱۱۱۵۲۳۷	۱۳۹۲۵۰۴	۱۴۹۱۵۶۸
هشتم	۴۹۳۰۰۰۵	۶۰۰۵۷۶۱	۷۱۳۲۴۰۶	۹۲۶۶۲۳۷	۱۰۸۸۵۰۷	۱۳۳۳۸۷۸	۱۶۵۵۷۴	۱۷۵۹۷۸۸
نهم	۶۴۱۱۷۷۷	۷۹۱۴۳۴۷	۹۳۸۵۸۸۴	۱۲۰۸۲۶۰۲	۱۴۲۰۹۹۳	۱۷۲۵۰۱۶	۲۱۶۱۹۶۴	۲۲۷۴۹۶۸
دهم	۱۵۴۲۷۰۴	۲۰۱۰۳۰۱	۲۳۵۹۶۶۷	۲۹۱۲۸۶۷	۳۴۵۱۷۱۳	۴۱۷۰۳۴	۵۲۸۴۹۷۴	۵۲۹۴۰۸۴

مأخذ: کاشیان (۱۳۸۹)

بر اساس این جدول، و با فرض اینکه دهک پنجم طبقه متوسط جامعه را تشکیل می‌دهد، می‌توانیم منابع لازم برای کمک به دهک‌های اول تا چهارم برای ارتقای آنها به دهک پنجم را محاسبه، و آن منابع را با درآمدهای بالقوه زکات و خمس مقایسه کنیم.

جدول شماره ۱۱: برآورد منابع لازم برای اجرای سناریو طی سال‌های ۸۰ تا ۸۷ (ارقام به میلیارد ریال)

سال دهک	۱۳۸۰	۱۳۸۱	۱۳۸۲	۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷
هزینه دهک اول	۱۰۳۴۰۰۹	۱۱۸۲۸۶۶	۱۴۲۱۰۷۸	۱۹۳۸۴۳۴	۲۲۶۰۹۰۳	۲۷۶۹۴۶۴	۳۴۱۱۱۶۸	۳۸۵۹۷۵۹
هزینه دهک دوم	۱۸۹۷۲۲۱	۲۲۱۱۴۴۶	۲۶۴۵۹۱۳	۳۵۶۳۹۳۷	۴۱۵۳۵۱۴	۵۰۶۷۰۰۱	۶۲۹۲۷۴۸	۶۹۵۰۸۳۷
هزینه دهک سوم	۲۴۵۱۱۵۴	۲۸۹۷۱۶۵	۳۴۵۷۹۵۷	۴۶۰۷۰۴۱	۵۳۹۱۳۸۴	۶۵۶۹۷۱۴	۸۱۶۱۸۸۲	۸۹۲۹۷۸۱
هزینه دهک چهارم	۲۹۰۳۵۳۳	۳۴۵۷۱۰۷	۴۱۲۱۱۲۷	۵۴۵۰۲۱۶	۶۳۸۳۷۲۶	۷۷۸۶۷۸۸	۹۶۸۸۳۰۴	۱۰۵۳۲۵۶
هزینه دهک پنجم	۳۲۹۱۲۸۶	۳۹۳۷۱۷۳	۴۶۸۹۵۵۹	۶۱۸۹۰۸۱	۷۲۵۳۳۰۴	۸۸۱۷۵۷۵	۱۰۹۹۶۷۳	۱۱۸۹۰۰۲
منابع لازم برای سناریوی چهارم	۴۸۷۹۲۲۷	۶۰۰۰۰۴۵	۷۱۱۲۱۶۱	۹۱۹۶۶۹۶	۱۰۸۲۳۶۹	۱۳۰۷۷۳۳	۱۶۴۳۲۷۸	۱۷۲۸۷۱۴
درآمد بالقوه زکات	۳۶۸۷۳	۵۲۸۴۷	۶۹۷۸۶	۹۸۶۶۱	۱۳۱۱۷۷	۱۶۴۶۷۸	۲۲۹۸۱۵	۲۴۲۶۰۰

مأخذ: محاسبات صورت گرفته

نتایج نشان می‌دهد که پیش از سال ۱۳۸۲، درآمدهای بالقوه حاصل از زکات برای رفع فقر کفایت نمی‌کرده؛ اما در سال‌های پیش از آن، این درآمد کفایت می‌کرده است.

نتیجه‌گیری

تصریح آیات قرآن کریم و روایات زیادی که از اهل بیت علیهم‌السلام به ما رسیده است، دلالت بر آن دارند که خداوند زکات را عمدتاً برای رفع فقر در جامعه و تأمین حداقل معیشت خانوارها وضع کرده است. از طرفی، دیدیم که روایات دلالت بر آن داشتند که اگر زکات تعیین شده از جانب خدا برای رفع فقر کفایت نمی‌کرد، آن‌گاه خداوند بر مقدار زکات می‌افزود. لذا، در مجموع، می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که در جوامعی که زکات پرداخت می‌شود و در مسیری صحیح مورد استفاده قرار می‌گیرد، هیچ فقیری باقی نخواهد ماند یا حداقل آن‌که حداقل‌های معیشتی فقرا در آن جامعه تأمین می‌شود.

اما سؤالی که ممکن است به وجود آید این است: با فتوای فقهای شیعه مبنی بر انحصار زکات در موارد نه‌گانه، آیا درآمدهای حاصل از زکات برای رفع فقر کفایت می‌کند یا خیر؟ مخصوصاً اینکه نتایج برخی از تحقیقات حاکی از آن است که زکات موارد نه‌گانه برای رفع فقر کفایت نمی‌کند. حال آیا بین نتایج تحقیقات تجربی و روایات مذکور، تعارض وجود ندارد؟

برای پاسخگویی به این سؤال، دو فرضیه مهم را مطرح کردیم:

فرضیه اول این بود که باید به فتوای غیرمشهور فقهای شیعه، یعنی تعمیم مواردی که زکات به آنها تعلق می‌گیرد، مراجعه کنیم. در این صورت، با گسترش مواردی که زکات به آنها تعلق می‌گیرد، مقدار زکات برای رفع فقر کفایت می‌کرد. در اینجا، پنج نظریه مهم را در باب تعمیم موارد زکات مطرح نمودیم. در رد این فرضیه، گفتیم که فتوای فقهای شیعه مبنی بر انحصار زکات در موارد نه‌گانه دارای پشتوانه‌ای بسیار قوی است و بسیاری از فقهای بزرگ شیعه چنین نظری را در رابطه با موارد زکات داده‌اند. لذا به آسانی نمی‌توان از کنار این فتاوا عبور نمود و نظریه تعمیم را جایگزین کرد.

فرضیه دوم که در پاسخ به سؤال مذکور مطرح گردید این بود که زکات به معنای خاص، در موارد نه‌گانه انحصار دارد و به معنای عام، برای رفع فقر کفایت می‌کند. به عبارتی، زکات یک معنای عام دارد و یک معنای خاص. زکات به معنای خاص، منحصر در

موارد نه‌گانه است و در معنای عام، علاوه برای موارد نه‌گانه، شامل زکات فطره، خمس و صدقات مستحبی نیز می‌شود. روایاتی که دلالت بر آن دارند که زکات برای رفع فقر کفایت می‌کند، ناظر به زکات به معنای عام است.

آنچه ما در این تحقیق به دنبال آن بودیم، آزمودن بسندگی زکات به معنای عام برای تأمین حداقل‌های معیشتی خانوارها بوده است. لذا بعد از آنکه مبانی نظری موضوع را مطرح کردیم، به برآورد درآمدهای بالقوه حاصل از زکات و خمس پرداختیم و مقادیر آن را با فرض انحصار موارد تعلق زکات به اقلام نه‌گانه مورد محاسبه قرار دادیم. با محاسبه درآمدهای بالقوه حاصل از خمس، نشان دادیم که از بین هفت موردی که خمس باید بر آنها تعلق گیرد، تنها معادن و ارباح مکاسب است که در حال حاضر مشمول خمس می‌شوند و سایرین یا درآمد بسیار ناچیزی دارند و یا آنکه قابل محاسبه نیستند. لذا در مرحله اول، به محاسبه خمس ارباح مکاسب پرداختیم. برای رسیدن به این هدف، از دو روش کلان استفاده کردیم. در قسمت بعدی نیز با استفاده از آمار مربوط به دریافتی‌ها، پرداختی‌ها و ارزش افزوده معادن کشور، میزان خمس آنها را مورد محاسبه قرار دادیم. در ادامه، به محاسبه ظرفیت بالقوه زکات در کشور پرداختیم و زکات موارد نه‌گانه و زکات فطره را مورد محاسبه قرار دادیم. در مجموع، می‌توانیم نتایج حاصل از این مباحث را در جدول زیر خلاصه کنیم:

جدول شماره ۱۲: برآورد درآمدهای دولت اسلامی در جهت تأمین حداقل معیشت خانوارهای ایرانی برای سال‌های ۸۰ تا ۸۷							
ارقام به میلیارد ریال (بدون در نظر گرفتن اعشار)							
سال	زکات غلات اربعه	زکات انعام ثلاثه	زکات نقدین	زکات فطره	خمس ارباح مکاسب	خمس معادن	جمع
۱۳۸۰	۲۲۹	۲۵۱	۰	۱۳۱	۳۵۲۹۶	۹۲۳	۳۶۸۷۳
۱۳۸۱	۳۰۲	۳۰۶	۰	۱۶۴	۵۱۰۰۸	۱۰۱۲	۵۲۸۲۷
۱۳۸۲	۳۶۶	۳۷۹	۰	۱۹۳	۶۷۶۳۰	۱۱۵۴	۶۹۷۸۶
۱۳۸۳	۴۱۴	۴۴۷	۰	۲۲۲	۹۵۵۷۴	۱۹۳۰	۹۸۶۶۱
۱۳۸۴	۴۸۷	۵۱۷	۰	۲۴۶	۱۲۷۱۴۴	۲۷۰۰	۱۳۱۱۷۷
۱۳۸۵	۶۲۲	۶۰۵	۰	۳۳۶	۱۵۹۶۶۹	۳۳۳۳	۱۶۴۶۷۸
۱۳۸۶	۷۷۱	۷۵۰	۰	۴۱۰	۲۲۳۳۰۵	۴۴۴۲	۲۲۹۸۱۵
۱۳۸۷	۹۳۳	۹۰۷	۰	۵۵۵	۲۳۴۴۷۰	۵۵۵۰	۲۴۲۶۰۰

مأخذ: محاسبات صورت گرفته

تا اینجا صرفاً به محاسبه طرف درآمدی دولت اسلامی پرداخته‌ایم. مساله‌ای که ما به دنبال آن بودیم، آزمون بسندگی زکات در رفع فقر و تأمین حداقل‌های معیشتی خانوارهای نیازمند در اقتصاد ایران بوده است. لذا در مرحله بعد، باید به دنبال این موضوع باشیم که منابع لازم برای رفع فقر و تأمین نیاز فقرا در اقتصاد ایران چقدر است و آیا درآمدهای محاسبه شده در جهت تأمین این منابع کفایت می‌کند یا خیر؟

از این رو، پس از بررسی دیدگاهی که اسلام به مساله رفع فقر دارد، به برآورد منابع لازم برای تأمین حداقل‌های معیشتی دهک‌های ایرانی پرداختیم. دیدیم که اسلام نظر بسیار ویژه‌ای به مساله فقر دارد و شدیداً به دنبال آن است که نیازهای معیشتی خانوارهای نیازمند برطرف گردد. اما مساله‌ای که در اینجا وجود دارد این است که چقدر باید به فقرا پرداخت شود تا نیازهای آنها برطرف شود. آیا باید آنقدر به آنها داد که فقط غذایشان تأمین شود یا آنکه می‌توان هزینه پوشاک را هم به آنها داد؟ آیا می‌توان برای آنها مسکن تهیه کرد؟ آیا می‌توان هزینه ازدواج آنان را که از نیازهای اصلی آنهاست، به آنها پرداخت کرد؟

در پاسخ به این سؤالات، روایاتی را مطرح کردیم که دلالت بر آن داشتند که آنقدر باید به فقیر اعطا کرد که سطح زندگی او در حد متوسط جامعه قرار گیرد و لذا زکات باید دایره وسیعی از نیازهای خانوارهای فقیر را تأمین نماید. برای آنکه این ملاک را کمی نماییم، از دهک‌های هزینه‌ای جامعه استفاده کردیم. با این استدلال که متوسط جامعه را دهک پنجم نشان می‌دهد، منابع لازم را برای اینکه دهک‌های اول، دوم، سوم و چهارم را به سطح زندگی دهک پنجم برسانیم مورد محاسبه قرار دادیم و نشان دادیم که در سال‌های اخیر، زکات چنین توانایی را داشته است که بتواند به سناریوی فوق جامعه عمل ببوشاند.

جدول شماره ۱۳: برآورد منابع لازم برای رسانیدن افراد زیر دهک پنجم به دهک پنجم طی سال‌های ۸۰ تا ۸۷ (ارقام به میلیارد ریال)

سال دهک	۱۳۸۰	۱۳۸۱	۱۳۸۲	۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷
هزینه دهک اول	۱۰۳۴۰۰۰۹	۱۱۸۲۸۰۶۶	۱۴۲۱۰۰۷۸	۱۹۳۸۴۰۳۴	۲۲۶۰۹۰۰۳	۲۷۶۹۴۰۶۴	۳۴۱۱۱۰۶۸	۳۸۵۹۷۰۵۹
هزینه دهک دوم	۱۸۹۷۲۰۲۱	۲۲۱۱۴۰۴۶	۲۶۴۵۹۰۱۳	۳۵۶۳۹۰۳۷	۴۱۵۳۵۰۱۴	۵۰۶۷۰۰۰۱	۶۲۹۲۷۰۴۸	۶۹۵۰۸۰۳۷
هزینه دهک سوم	۲۴۵۱۱۰۵۴	۲۸۹۷۱۰۶۵	۳۴۵۷۹۰۵۷	۴۶۰۷۰۰۴۱	۵۳۹۱۳۰۸۴	۶۵۶۹۷۰۱۴	۸۱۶۱۸۰۸۲	۸۹۲۹۷۰۸۱
هزینه دهک چهارم	۲۹۰۳۵۰۳۳	۳۴۵۷۱۰۷	۴۱۲۱۱۰۲۷	۵۴۵۰۲۰۱۶	۶۳۸۳۷۰۲۶	۷۷۸۶۷۰۸۸	۹۶۸۸۳۰۴	۱۰۵۳۲۵۰۶
هزینه دهک پنجم	۳۲۹۱۲۰۸۶	۳۹۳۷۱۰۷۳	۴۶۸۹۵۰۵۹	۶۱۸۹۰۰۸۱	۷۲۵۳۳۰۰۴	۸۸۱۷۵۰۷۵	۱۰۹۹۶۷۰۳	۱۱۸۹۰۰۰۲
منابع لازم برای سناریو	۴۸۷۹۲۰۲۷	۶۰۰۰۰۰۴۵	۷۱۱۲۱۰۶۱	۹۱۹۶۶۰۹۶	۱۰۸۲۳۶۰۹	۱۳۰۷۷۳۰۳	۱۶۴۳۲۷۰۸	۱۷۲۸۷۱۰۴
درآمد بالقوه زکات	۳۶۸۷۳	۵۲۸۴۷	۶۹۷۸۶	۹۸۶۶۱	۱۳۱۱۷۷	۱۶۴۶۷۸	۲۲۹۸۱۵	۲۴۲۶۰۰

مأخذ: محاسبات صورت گرفته

البته در این قسمت، می‌توانستیم سناریوهای متعددی را مطرح کنیم؛ به عنوان مثال، برای آنکه همه خانوارهای پنج دهک پایینی جامعه در یک سطح قرار نگیرند، می‌توانستیم سناریویی را مطرح کنیم که در آن، سطح زندگی خانواده‌های دهک یک و دو را به دهک سوم، و دهک سه و چهار را به دهک پنجم برسانیم. یا اینکه به جای مراجعه کردن به دهک‌های هزینه‌ای خانوارها، از آمار خط فقر نسبی و مطلق در هر سال استفاده نماییم و با استفاده از آن، بسندگی زکات را برای برطرف کردن فقر مطلق و بهبود بخشیدن وضع فقر نسبی مورد آزمون قرار دهیم. در مجموع، آنچه که از این تحقیق برمی‌آید این است که توانایی بالقوه زیادی برای زکات و خمس در جامعه وجود دارد که می‌توان از این توانایی بسیار استفاده کرد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پی‌نوشت‌ها

۱. این مقاله از پایان‌نامه کارشناسی ارشد عبدالمحمد کاشیان با عنوان «آزمون بسندگی زکات و خمس در تأمین حداقل معیشت خانوارهای نیازمند در اقتصاد ایران» (۱۳۸۹) به راهنمایی دکتر محمد مهدی عسکری استخراج شده است.
۲. شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۳۰۳.
۳. همان، ص ۳۰۴.
۴. فرشاد ثامن کیوانی، «محاسبه ظرفیت بالقوه زکات در اقتصاد ایران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس تهران، ص ۱۰۹.
۵. سید ضیاء الدین کیاءالحسینی، «برآورد خمس ارباب مکاسب به عنوان یکی از منابع مالی اسلامی تأمین اجتماعی»، فصل‌نامه تأمین اجتماعی، ش ۹، ص ۲۴۸-۲۱۳.
۶. محمد مهدی عسکری، تحلیل نظری زکات، ص ۹.
۷. حسین زمانی‌فر، «ارزیابی توان فقرزدایی زکات در برخی از استان‌های منتخب»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران، ص ۱۰۹.
۸. سیدضیاءالدین کیاءالحسینی، «نقش زکات فطره در فقرزدایی؛ مطالعه موردی: ایران ۱۳۸۵-۱۳۷۰»، اقتصاد اسلامی، ش ۳۱، ص ۱۳۳.
۹. همان.
۱۰. محمدتقی گیلک‌حکیم‌آبادی، «بررسی توان زکات‌گندم و جو در کاهش فقر مطالعه موردی استان گلستان»، نامه مفید، ش ۵۴، ص ۱۰.
۱۱. همان.
۱۲. توبه: ۶۰.
۱۳. علی‌اکبر قرشی، قاموس قرآن، ج ۶، ص ۱۹۷.
۱۴. حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۲۰۹.
۱۵. جمال‌الدین ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۵، ص ۶۰.
۱۶. صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۳۰۸.
۱۷. همان، ص ۸.
۱۸. همان، ص ۳۰۶.
۱۹. همان، ص ۴.
۲۰. همان، ج ۲، ص ۳۰۲.
۲۱. عاملی (شهید ثانی)، شرح اللمعه، ص ۴۷؛ محمدبن یعقوب کلینی، الروضة، ج ۲، ص ۱۳؛ سید محمود هاشمی، منهاج الصالحین، ج ۱، ص ۲۹۳؛ امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۲، قم، ص ۱۰.
۲۲. محمد مهدی عسکری، تحلیل نظری زکات، ص ۱.
۲۳. همان.

۲۴. همان.

۲۵. همان.

۲۶. علامه عسکری، *معالم المدرستین*، ج ۲، ص ۹۷.

۲۷. همان.

۲۸. این مساله در باب الخمس تمامی کتب فقهی آمده است.

۲۹. علت این امر در اختیار نداشتن آمار تفکیکی استخراج هاست.

۳۰. مدل استفاده شده در برآورد خمس ارباح مکاسب، از این مقاله استخراج شده است: سید ضیاءالدین کیهان الحسینی، «برآورد خمس ارباح مکاسب به عنوان یکی از منابع مالی اسلامی تأمین اجتماعی»، *فصل نامه تأمین اجتماعی*، ش ۹، ص ۲۴۸-۲۱۳.

³¹ Gross National Production

³² Profite

³³ Renting

³⁴ Government Revenue

³⁵ Base Of Khoms

۳۶. آمار آن در هزینه مصرفی وجود دارد.

۳۷. آمار آن در حساب های ملی وجود ندارد.

۳۸. در اینجا می توان از آمار مربوط به میزان سرمایه گذاری بخش خصوصی نیز استفاده کرد که البته تفاوت چندانی ندارد.

۳۹. در مورد سال ۱۳۸۷، آماری در دسترس نیست؛ لذا از رشد اقتصادی ایران در سال ۱۳۸۷ استفاده کرده و درآمد خمسی را به همان اندازه به نسبت سال ۱۳۸۶ افزایش می دهیم. با توجه به اینکه آماری از رشد اقتصادی به صورت رسمی اعلان نشده است، لذا تکیه بر گفته های معاون اقتصادی بانک مرکزی کرده که رشد اقتصادی سال ۸۷ را با تلفیق آمارهای واقعی بخش های نفت، کشاورزی و خدمات، بدون نفت ۸/۰ درصد و با نفت نیم درصد عنوان کرده است. (بیستمین کنفرانس سالانه پولی و ارزی)

۴۰. امام خمینی، *تحریر الوسیله*، ج ۲، مساله ۱۷۹۸.

۴۱. همان، مساله ۱۷۹۹.

۴۲. همان، مساله ۱۸۰۰.

۴۳. همان، مساله ۱۸۰۲.

۴۴. همان، مساله ۱۸۰۳.

۴۵. مدل استفاده شده برای محاسبه ظرفیت بالقوه زکات موارد نه گانه، از پایان نامه کارشناسی ارشد آقای ثامنی کیوانی (۱۳۷۷) برگرفته شده است؛ با این تفاوت که او برای محاسبه ظرفیت زکات، از تولید کل استفاده کرده، اما در این تحقیق، از تعداد بهره برداری استفاده شده است.

^{۴۶} اعداد ۱ و ۲ و ۳ و ۴ را به خود می گیرد و بیانگر ۴ محصول گندم، جو، کشمش، و خرماس است.

^{۴۷} سرشماری عمومی کشاورزی، مرکز آمار ایران، ص ۶۹.

^{۴۸} این ستون از تقسیم تولید بر تعداد بهره برداری هر طبقه به دست آمده است.

- ^{۴۹}سایت بانک مرکزی ایران، پایگاه اطلاعات و داده‌های سری زمانی.
- ^{۵۰}سایت وزارت جهاد کشاورزی، سامانه اطلاعات مربوط به هزینه تولید محصولات کشاورزی
- ^{۵۱}عبدالمحمد کاشیان، «آزمون بسندگی زکات و خمس در تامین حداقل معیشت خانوارهای نیازمند در اقتصاد ایران»، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق(ع)، ص ۴۳-۱۹.
۵۲. نبود اطلاعات رسمی برای سال‌های اخیر:
۱. براساس شاخص‌های فقر و نابرابری توزیع درآمد در ایران در سال ۱۳۷۵ (۹۷-۱۹۹۶) مرکز آمار ایران، درصد جمعیت زیر خط فقر شهری ۹.۱۲، روستایی ۰.۲۶ و ملی ۹.۱۹ می‌باشد. (سایت مرکز آمار ایران، نماگرهای اقتصادی جمهوری اسلامی ایران سال، ۱۳۸۱)
 ۲. بر اساس اظهارات عادل آذر، رئیس مرکز آمار ایران، بیش از ۱۰ میلیون نفر زیر خط فقر مطلق به سر می‌برند که با توجه به جمعیت ۷۰ میلیونی ایران، حدود ۱۵ درصد است.
۵۳. درصد افراد غیرمسلمان در ایران به نسبت مسلمان بسیار ناچیز است و لذا از ورود آن به جدول خودداری کرده‌ایم. این ستون، از حاصل ضرب جمعیت بالای ۱۵ سال در ۰.۸۵ به دست آمده است.
۵۴. سایت نشریات مرکز آمار ایران، متوسط قیمت گندم به تفکیک سال و ماه
۵۵. از سال ۸۵ به بعد، مقدار زکات فطره به طور رسمی از سوی مراجع تعیین گردیده است.

منابع

- ابن منظور، جمال الدین، *لسان العرب*، ج ۵، بیروت، دارالاحیاء التراث العربیه، ۱۴۱۹ ه. ق.
- اسماعیل پور دره، مهدی، «الگوی مناسب موسسات مالی زکات در جمهوری اسلامی ایران»، *پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق*، تهران، زمستان ۱۳۸۷.
- امام خمینی، «*تحریر الوسیله*»، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار الامام خمینی، ۱۳۷۹.
- ، *توضیح المسائل*، تهران، دفتر نشر آثار حضرت امام، بی تا.
- ثامنی کیوانی، فرشاد، «محاسبه ظرفیت بالقوه زکات در اقتصاد ایران»، *پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس تهران*، تهران، ۱۳۷۷.
- حر عاملی (شیخ)، *وسایل الشیعه*، ج ۹، قم، مؤسسه آل بیت، ۱۴۰۹ ه. ق.
- الحکیمی، محمدرضا، *الحیة*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۸.
- دادگر، یدالله، و باقری، مجتبی، «مطالعه تطبیقی حد فقر شریعت»، *اقتصاد اسلامی*، ۱۳۸۶، ش ۲۵، ص ۳۷-۶۰.
- زحیلی، وهبة، *فقه الاسلامی و ادلته*، دمشق، دارالفکر، ۲۰۰۹ م.
- زمانی فر، حسین، «ارزیابی توان فقرزدایی زکات در برخی از استان‌های منتخب»، *پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران*، دانشگاه تهران، ۱۳۸۲.
- شعبانی، احمد، «تحلیلی پیرامون زکات، زکات یا مالیات، کدامیک؟»، *پژوهشی دانشگاه امام صادق*، بهار ۱۳۷۵، ش ۳، ص ۱۱۵-۱۵۰.
- صدر، محمداقبر، *اقتصادنا*، بیروت و القاهره، دارالکتب اللبنانی و دارالکتب المصری، ۱۳۹۸ ه. ق - ۱۹۷۷ م.
- صدوق (شیخ)، ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین ابن بابویه القمی، *من لایحضره الفقیه*، ج ۲، تحقیق العلامة الشیخ محمد جواد الفقیه، بیروت، دار الاضواء، ج ۲، ۱۴۱۳ ه. ق - ۱۹۹۲ م.
- طوسی (شیخ)، ابوجعفر محمد بن الحسن بن علی، *الاستبصار فیما اختلف من الاخبار*، ج ۲، تحقیق: العلامة الشیخ محمد جواد الفقیه، بیروت، دار الاضواء، ج ۲، ۱۴۱۳ ه. ق - ۱۹۹۲ م.
- عاملی (شهید ثانی)، *شرح اللمعه*، قم، منشورات جامعه النجف الاشرف، ۱۴۱۰ ه. ق.
- عسکری (علامه)، سید مرتضی، *معالم المدرستین*، قم، مجمع جهانی اهل بیت، ج ۲، ۱۳۸۴.
- عسکری، محمد مهدی، *تحلیل نظری زکات*، تهران، دانشگاه امام صادق، ۱۳۸۴.
- ، «مقایسه تحلیلی آثار اقتصادی زکات و مالیه تورمی»، *پایان نامه دکتری دانشگاه امام صادق*، تهران، ۱۳۸۰.
- ، «تحلیل نظری نقش دولت اسلامی در قبال زکات»، *پژوهشی دانشگاه امام صادق*، بهار و تابستان ۱۳۸۰، ش ۱۳ و ۱۴، ص ۹۳-۲۶.
- قرشی، علی اکبر، *قاموس قرآن*، قم، دارالکتب اسلامیة، ج ۶، ۱۳۵۲.

- کاشیان، عبدالحمید، «آزمون بسندگی زکات و خمس در تامین حداقل معیشت خانوارهای نیازمند در اقتصاد ایران»، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، دانشگاه امام صادق، ۱۳۸۹.
- کلینی (شیخ)، محمد بن یعقوب، *الروضه*، ج ۲، قم، انتشارات نور وحی، ۱۳۸۶.
- ، *الفروع من الکافی*، تحقیق الاستاد علی اکبر الغفاری، چ سوم، بیروت، دار صعب و دارالتعارف، ۱۴۰۱ ق.
- کمیجانی، اکبر، عسگری، محمد مهدی، «تحلیل نظری آثار اقتصادی زکات و مقایسه آن با مالیه تورمی»، *تحقیقات اقتصادی دانشگاه تهران*، بهار ۱۳۸۳، ش ۶۴، ص ۱۰۲-۷۳.
- کیاء الحسینی، سید ضیاء الدین، «برآورد خمس ارباح مکاسب به عنوان یکی از منابع مالی اسلامی تامین اجتماعی»، *فصل نامه تامین اجتماعی*، ۱۳۸۰، ش ۹، ص ۲۴۸-۲۱۳.
- کیاء الحسینی، سید ضیاء الدین، «نقش زکات فطره در فقرزدایی؛ مطالعه موردی: ایران ۱۳۸۵-۱۳۷۰»، *اقتصاد اسلامی*، پائیز ۱۳۸۷، ش ۳۱، ص ۱۵۹-۱۳۳.
- گیلک حکیم آبادی، محمد تقی، «بررسی توان زکات گندم و جو در کاهش فقر مطالعه موردی استان گلستان»، *نامه مفید*، تیر ۱۳۸۵، ش ۵۴، ص ۱۲۲-۱۰۱.
- مرکز آمار ایران، *نماگرهای اقتصادی جمهوری اسلامی ایران* در سال ۱۳۸۱، آدرس www.sci.org.ir.
- منتظری، حسینعلی، *کتاب الزکاه*، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۶۲.
- ، *الخمس*، قم، منشورات دارالفکر، چ ۱۴۱۲، ۳ ق.
- هاشمی، سید محمود، *منهاج الصالحین*، کتاب الکترونیک، <http://www.hashemishahroudi.org>، ۱۳۸۹.

